

Dorota Urbanek
Uniwersytet Warszawski
d.urbanek@uw.edu.pl

Epistemologia przekładu Polemika z Edwardem Balcerzanem

Polemika jest koniecznym elementem rozwoju nauki, gdyż wiedza nie rośnie przez akumulację faktów, lecz przez konfrontację teorii.

Karl Popper, *Logika odkrycia naukowego* (1934)

Każda teoria naukowa żyje dopóty, dopóki ktoś się z nią spiera.

Thomas S. Kuhn, *Struktura rewolucji naukowych* (1962)

Bezpośrednim impulsem do moich rozważań był wykład plenarny Edwarda Balcerzana „Epistemologia przekładu: domyślna i wysłowiona” na I Kongresie Polskiego Przekładoznawstwa w Krakowie w 2022 r.¹ Uczony nakreślił w nim wstępne ramy wewnętrznej epistemologii przekładu literackiego. Balcerzan wskazuje, że ważne dla jego rozważań pojęcie epistemologii „znajduje się w rejestrze translologicznych oczekiwań” [Balcerzan 2022: 8]. Przytacza na dowód uwagi z *Wprowadzenia* Magdy Heydel i Piotra Bukowskiego do antologii zachodnich teorii translologicznych,

¹ Opublikowana rozszerzona wersja wykładu: [Balcerzan 2022] oraz przedruk: [Balcerzan 2025].

gdzie, mówiąc o definiowaniu przekładu w różnych kontekstach, wymieniają oni tę gałąź filozofii obok m.in. komparatystyki kulturowej, kognitywistyki, estetyki recepcji czy antropologii [Bukowski, Heydel 2009: 6]. Jak uważa sam Edward Balcerzan, „filozofia poznania znajdzie w świadectwach myśli przekładoznawczej nie tyle własne odbicie, ile – powiedziała by Bruno Schulz – «rzeczywistość sobowtórna»” [Hudzik 2015: 119]. Te same lub bardzo do siebie podobne kwestie teoriopoznawcze były (są nadal) analizowane równoległe w obu porządkach myślenia, bardziej jako koincydencje niżli świadectwa wpływu [Balcerzan 2022: 9]. Wydaje się jednak, że relacja: nauka o przekładzie² – epistemologia (a i szerzej – filozofia) jest dziś bardziej złożona, niż wynika to ze słów seniora polskiego przekładoznawstwa. Spróbuję to wyjaśnić poniżej, a następnie przeanalizować krytycznie główne tezy tekstu Edwarda Balcerzana.

Chcę też zaznaczyć, że w moim rozumieniu polemika naukowa pełni właśnie, między innymi, funkcję epistemiczną poprzez rozszerzanie wiedzy i precyzowanie pojęć, a ponadto służyć winna refleksji nad metodologią badań: mając charakter metanaukowy, może ujawnić, jak założenia przyjęte przez Autora wpływają na interpretację danych czy dobór pojęć. W humanistyce natomiast szczególnie poszerza pole interpretacji i (w duchu Bachtina) ma charakter dialogiczny: może otwierać potencjalnie nowe perspektywy i języki opisu, umożliwia współistnienie różnych paradygmatów. W dojrzałej kulturze akademickiej polemikę należy także postrzegać w wymiarze etyki epistemicznej: nie chodzi w niej o zwycięstwo w sporze, lecz o uczciwe dążenie do lepszego rozumienia. W wymiarze społecznym – utrzymuje żywotność nauki jako wspólnoty dyskursu; wyznacza granice pojęć, buduje tradycję, kształtuje kanon i podziały między szkołami. Jest częścią metabolizmu nauki: procesem, dzięki któremu wiedza się

² Nie używam przyjętych polskich terminów na oznaczenie dyscypliny, takich jak translatoryka, translatologia lub przekładoznawstwo, gdyż są one w polskim dyskursie naukowym obciążone wieloma konotacjami, w tym wypadku niepożądanymi. Posługiwać się będą opisowymi terminami „studia nad przekładem”, „nauki o przekładzie” lub „badania nad przekładem” jako nazwami niezwiązanymi z tradycyjnymi nurtami, takimi jak np. językoznawczym, literaturoznawczym czy socjologicznym. Mówić będę o obszarze multidyscyplinarnym o charakterze teoretyczno-praktycznym, łączącym w sobie nie tylko nurty tradycyjne, ale i nowe ścieżki badawcze. Konkretna nazwa dyscypliny jest przeze mnie używana podczas referowania myśli badaczy reprezentujących dany nurt, kierunek czy szkołę. Przez terminy „przekład” i „tłumaczenie” rozumiem zarówno proces, jak i jego rezultat, choć dla jasności w określonych miejscach używać będę określenia „proces tłumaczenia” / „tekst przekładu”.

różnicuje i rozwija. Takie właśnie założenia kierowały mną przy namyśle nad tekstem Edwarda Balcerzana.

1. Epistemologia i filozoficzne wzmoczenie w naukach o przekładzie

Przypomnijmy na początku, że w ramach epistemologii – jako filozoficznej teorii poznania – stawia się pytania o naturę wiedzy, jej źródła, granice, uzasadnienie i warunki prawdziwości. Nazwa tego działu filozofii pochodzi od greckiego *episteme*³ (stgr. *ἐπιστήμη*), co oznacza wiedzę pewną, uzasadnioną, dotyczącą świata idei, w przeciwieństwie do opinii (stgr. *doksa*), subiektywnej i niekoniecznie prawdziwej (złudnej, bo zmysłowej)⁴. W XX w. pojęcie *episteme* zostało rozszerzone przez Michela Foucaulta – rozumiał je on jako rodzaj „ukrytego porządku” lub „systemu wiedzy”, który determinuje, co jest uznawane za wiedzę w danym czasie i miejscu. *Episteme* zatem kształtuje sposób myślenia, postrzegania i rozumienia świata oraz wiedzy, a tym samym – działania w danej kulturze. Współczesna epistemologia jako dziedzina filozofii, mówiąc zatem najprościej, analizuje, jak wiemy to, co wiemy, i jakie są tego konsekwencje.

Teoria poznania od pewnego już czasu znajduje się w polu aktywnego zainteresowania humanistyki. Debaty na ten temat są związane między innymi z pojawieniem się jej nieantropocentrycznych odmian oraz problemem zaangażowania badawczego w kontekście narastających konfliktów społeczno-politycznych („wojen kulturowych”), kryzysu klimatycznego czy procesów dekolonizacji wiedzy (zwrot ku wiedzom natywnym, kwestia redystrybucji dóbr kultury) – por. np. Małczyński, Tańczuk 2022: 9. Także w naukach o przekładzie można odnotować wzrost zainteresowania zagadnieniami filozoficznymi, w szczególności epistemicznymi, co może stać się alternatywą dla dotychczasowych kierunków badawczych i towarzyszącej im technologii, skupiających się przede wszystkim na materialnym, technicznym i społecznym jej wymiarze.

³ Wskazówki odnośnie do pierwszego użycia słowa *episteme* zob. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/epistemic#other-words> (dostęp 23.08.2025).

⁴ Na przykład w filozofii Platona *episteme* to najwyższa forma wiedzy, dostępna tylko dla nielicznych, którzy potrafią dostrzec prawdziwą, niezmienną rzeczywistość świata idei. Arystoteles pojęcie *episteme* odnosił do wiedzy teoretycznej, czyli zrozumienia zasad i teorii, w przeciwieństwie do wiedzy praktycznej, czyli umiejętności wykonywania pewnych czynności (stgr. *techne*) lub doświadczenia (stgr. *empeiria*).

Choć wcześniej rzadko stosowana bezpośrednio do nauki o przekładzie, epistemologia może stanowić cenny aparat pojęciowy do analizy aktu przekładu jako aktu poznania: rekonstrukcji sensu, interpretacji intencji, konfrontacji ze złożonością języków i kultur. Przekład jest, w jej świetle, procesem zdobywania, weryfikacji i transformacji wiedzy – zarówno przez tłumacza, którego decyzje (np. dotyczące rekonstrukcji sensu czy interpretacji intencji autorskich) mają charakter nie tylko językowy, ale także poznawczy, etyczny i interpretacyjny, jak i przez badaczy oraz odbiorców przekładu, konfrontujących się ze złożonością języków i kultur. Tłumacz przestaje być w takim kontekście jedynie „przekaznikiem” treści czy nawet „pośrednikiem kulturowym”, a staje się aktywnym podmiotem poznającym.

Wśród licznych ostatnio prac opisujących powiązania między badaniami nad przekładem a filozofią (w tym epistemologią jako jej działem) wymienić można np.: Pym 2007; 2014; Tymoczko 2007; Weissbrod 2009; Marais 2014; Blumczynski 2016; Rawling, Wilson 2019; Alves, Jakobsen 2021; Chesterman 2020; 2021; Meylaerts, Marais 2023. Takie „wzmoczenie filozoficzne” wskazuje, że dyscyplina staje się coraz bardziej autorefleksyjna i zainteresowana własnym rozwojem [Baker 2006/2018; Tymoczko 2007: 19; Basalamah 2019: 480]. Anthony Pym [2007: 24], którego prace często przywoływane są w tym kontekście, wyróżnia trzy główne sposoby powiązania jej z filozofią:

1. wykorzystanie przekładu przez filozofów różnych kierunków jako studium przypadku lub metaforę zagadnień o bardziej ogólnym zastosowaniu;
2. odwoływanie się teoretyków i praktyków przekładu do dyskursów filozoficznych, aby znaleźć poparcie i autorytet dla swoich idei;
3. komentowanie przez filozofów, badaczy przekładu i tłumaczy kwestii tłumaczeń rozpraw filozoficznych.

Podobny podział przyjęto w pracy *Routledge Handbook of Translation and Philosophy* [Rawling, Wilson 2019]. Redaktorzy uwzględnili jednak fakt, że niektóre nowe podejścia do relacji między filozofią a tłumaczeniem wykraczają poza te kategorie – ich prezentacja znalazła się w sekcji *Nowe trendy*. Także w numerze specjalnym czasopisma „Perspectives”, zatytułowanym *Philosophy in/on Translation* [Leal, Wilson 2023], wykorzystuje się wspomniany podział jako punkt wyjścia i dodaje czwartą kategorię. W duchu Derridiańskim ujmuje ona związek między tłumaczeniem a filozofią w kategoriach współzależności. Idea ta krystalizuje się w cytacie:

„Tłumaczenie jest filozofią, a filozofia jest tłumaczeniem; implikacje (nie) przetłumaczalności kształtują samo pojęcie filozofii”⁵ [Leal, Wilson 2023: 2-3]. Oprócz pozycji, które wykorzystują i rozszerzają kategorie Pyma oraz łączą różnorodne perspektywy kilku autorów, pojawiły się również prace naświetlające powiązania między tłumaczeniem, nauką o przekładzie a filozofią na poziomie całej dyscypliny i aspirują poniekąd do przekształcenia jej podstaw. W tym ostatnim przypadku filozofię należy rozumieć jako metadyscyplinę (lub dyscyplinę drugiego rzędu) – taką, która zajmuje się badaniem innych dyscyplin (pierwszego rzędu). Tak pojmowana, filozofia jest powiązana z filozofią nauki i zajmować może się metateoriami⁶ innych dyscyplin. W badaniach nad przekładem takie zaangażowanie metateoretyczne⁷ postulują m.in. Blumczynski i Hassani [2019]. Zwracają uwagę na dychotomiczną i spolaryzowaną naturę wielu teorii tłumaczenia, które zazwyczaj są strukturyzowane wokół binarnych opozycji lub kontynuów i znacząco redukują złożoność tłumaczenia jako zjawiska (por. też wcześniej: Urbanek 2004; 2011).

⁵ „Translation is philosophy and philosophy is translation; the implications of (un) translatability shape the very notion of philosophy” [Leal, Wilson 2023: 2-3].

⁶ Metateorię można zdefiniować jako teorię, której przedmiotem jest inna teoria.

⁷ Za Sari Kokkolą [2024] warto zaznaczyć, że możliwe są trzy sposoby artykulacji związku między nauką o przekładzie a filozofią, odmienne od podejścia A. Pyma. Rozróżnia ona trzy przeciwstawienia – są to: (1) filozoficznie ugruntowane badania nad przekładem v. filozofia przekładu – odwołują się do idei lub pojęć filozoficznych i wykorzystują je do rozwiązywania konkretnych problemów lub pytań związanych z tłumaczeniem (zob. Pym 2007: 33-40). Zasadnicza różnica leży tu w rozróżnieniu badań pierwszego i drugiego rzędu. Badania oparte na filozofii to działalność pierwszego rzędu, która może stać się przedmiotem refleksji drugiego rzędu – filozofowania jako działalności metapoziomowej; (2) Filozofia przekładu v. filozofia studiów nad przekładem – o ile wiem, rozróżnienie to nie zostało wyraźnie wprowadzone w badaniach nad przekładem. Główna różnica między składowymi tej opozycji polega na tym, że filozofia przekładu pyta, czym jest tłumaczenie jako proces i rezultat, jest więc ontologią przekładu, natomiast filozofia studiów nad przekładem bada, jak możemy poznać tłumaczenie jako proces i rezultat, jest więc epistemologią przekładu. Do tej pory większość debat w ramach studiów nad przekładem dotyczyła filozofii przekładu, tj. badania natury – lub koncepcji – przekładu, ale w ostatnich latach, jak wspomniano, toczą się dyskusje dotyczące granic i tożsamości tej dyscypliny; (3) Filozofia jako doktryna importowana v. filozofowanie dyscyplinarne – ta pierwsza to mniej lub bardziej skończony zbiór przekonań bądź zespół nauk, pochodzący spoza nauki o przekładzie i włączony do dyscypliny. Drugie odnosi się do aktów filozofowania badaczy przekładu, które mają swe źródło w samej dyscyplinie.

Analogiczne podejście obserwować można w trwającej od przynajmniej kilkunastu już lat dyskusji na temat transdyscyplinarności studiów nad przekładem, w której pojęcie tłumaczenia ujmowane jest bardzo szeroko. Idee wszechobecnego tłumaczenia (*ubiquitous translation*) [Blumczynski 2016] czy translacyjności (*translationality*) [Robinson 2017; Blumczynski 2023] ilustrują szeroki zakres dyskusji i związanej z nią koncepcji tłumaczenia⁸. Jest ona konsekwencją zwrotu kulturowego, rozszerzenia i rozmycia się podstawowego pojęcia „przekład” (por. np. Heydel 2009). Idea wszechobecności tłumaczenia w sensie uniwersalnego medium do pojmowania świata⁹ może również dostarczyć istotnych spostrzeżeń innym dyscyplinom, jeśli zaczną one myśleć o tłumaczeniu z tej transdyscyplinarnej perspektywy (np. przekład jako język i narzędzie kulturoznawstwa, w szczególności *urban studies* [Sherry Simon 2012], czy humanistyka jako Translation Studies [Bachmann-Medick, 2016]).

Co niezwykle istotne, w niektórych obszarach studiów nad przekładem, np. w badaniach nad tłumaczeniem kognitywnym i interpretacją, podjęto już bardziej skoordynowane wysiłki na rzecz zajęcia się specyficznymi dla nich podstawami filozoficznymi i powiązanych z nimi wyzwaniami epistemologicznymi [Baker 2006/2018; Alves, Jakobsen 2021; Halverson, García 2022]. W ramach zainteresowania problematyką filozoficzną studiów nad przekładem jako całością Kobus Marais [2014] już jakiś czas temu wezwał do zbadania epistemologicznych podstaw dyscypliny, nakłaniając badaczy do poszukiwań czegoś w rodzaju pryzmatu czy soczewki, przez

⁸ Odpowiadając na wyzwanie postawione przez Douglasa Robinsona w zakończeniu jego książki *Translationality* [2017: 200-202], rozpoczęto projekt EPISTRAN. Wykorzystuje on koncepcje, metody i teorie z zakresu Translation Studies do badania procesów semiotycznych (werbalnych i niewerbalnych) związanych z transferem informacji między różnymi „systemami epistemicznymi”, czyli do przekładu inter-epistemicznego. Opierając się na badaniach z różnych dziedzin, w projekcie bada się nie tylko zjawiska tekstowe zachodzące podczas przekształcania wiedzy naukowej do użytku niespecjalistycznego, ale także bardziej złożone operacje multimodalne, zachodzące między dominującymi epistemologiami globalnej Północy (lub Zachodu) a nieformalną wiedzą globalnego Południa (w tym Wschodu), a także wertykalne (diachroniczne) procesy translacji związane z konstruowaniem nowoczesnej wiedzy. Więcej zob. np. Bennet 2024.

⁹ Rainer Guldin w swojej pracy *Translation as Metaphor* [2016] bardzo dobitnie pokazuje, jak pojęcie przekładu funkcjonuje metaforycznie w refleksji filozoficznej, kulturowej i humanistycznej.

którą studia nad tłumaczeniem patrzą na rzeczywistość¹⁰. Salah Basalamah [2019] przewidywał wręcz możliwość utworzenia nowej subdyscypliny w ramach studiów nad przekładem, która zajmowałaby się zagadnieniami epistemologii.

Od pewnego czasu pojawiają się bowiem teksty, które ulokować można w nurcie tłumaczenia epistemicznego (poznawczego). Badają one tłumaczenie rozumiane nie tylko jako proces językowo-kulturowy i jego rezultat, lecz także jako przestrzeń epistemiczną (*epistemological space in translation*) [Hanks, Severi 2014], w której wiedza jest tworzona, negocjowana i przekształcana; analizują też to, jak różne kultury i systemy wiedzy wpływają na sposób, w jaki teksty są rozumiane i przekładane¹¹. Przekład może być, w takim rozumieniu, z jednej strony miejscem niesprawiedliwości epistemicznej (*epistemic injustice*) [Fricker 2007], gdy dominujące języki i kultury marginalizują lub wymazują inne formy wiedzy. Z drugiej – może stanowić narzędzie epistemicznego wyzwolenia, sprzyjające uznaniu i docenieniu różnorodnych systemów wiedzy w ramach pluralizmu epistemologicznego. Nasuwa się tu pytanie, czym jest wiedza, kto ma prawo ją tworzyć i przekazywać, a także jak struktury władzy wpływają na to, które rodzaje wiedzy są uznawane za „prawdziwe” lub „naukowe”. Boaventura de Sousa Santos [de Sousa Santos 2016, 2018] wprowadził i spopularyzował w tym kontekście termin *epistemocyd* (od gr. *epistēmē* ‘wiedza’ i *-cyd* ‘zabójstwo’), oznaczający systematyczne niszczenie wiedzy, zwłaszcza wiedzy lokalnej, rdzennych ludów lub wiedzy niemieszczącej się w ramach dominujących systemów poznawczych jako jeden ze skutków kolonializmu i dominacji Zachodu nad innymi kulturami. Jego zdaniem kolonializm unicestwiał ich sposoby poznania świata, języki, tradycje, systemy wiedzy i epistemologie. Niezależnie od tego, jak oceniać te silnie upolitycznione koncepcje, wyrosłe z nurtu postkolonialnego i związane z socjologią przekładu, widać wyraźnie, że tłumaczenie jako proces i przekład jako tekst mają wymiar epistemologiczny i etyczny.

¹⁰ Według badacza miałyby to być teoria nieokreśloności.

¹¹ Na przykład analiza praktyk przekładowych pozwala dostrzec, w jaki sposób różne kultury i jednostki konstruują swoje rozumienie świata. Różne podejścia do przekładu (np. przekład dosłowny v. swobodny) odzwierciedlają określone założenia epistemologiczne dotyczące języka, znaczenia i natury wiedzy. Wybór strategii przekładowej może ujawniać założenia dotyczące tego, czym jest wiedza i jak powinna być przekazywana.

Podsumowując ten krótki przegląd współczesnych stanowisk wobec relacji nauka o przekładzie – filozofia/epistemologia, wydaje się, że możemy mówić o jej trzech wymiarach. Są nimi:

a) tekst przekładu (i inne teksty naokólne wobec niego) jako przedmiot poznania tłumacza, badacza i odbiorcy przekładu;

b) tłumacz, badacz oraz odbiorca przekładu jako podmioty epistemiczne;

c) badania nad przekładem jako potencjalna droga do poznania i przekazywania wiedzy – to metateoretyczne podejście dotyczy całej dyscypliny.

2. Edwarda Balcerzana tekstocentryczna epistemologia przekładu

Ten niepełny opis stanu badań odwołujących się w naukach o przekładzie do aspektów filozoficznych, w szczególności epistemologicznych, miał na celu zarysowanie tła dla propozycji E. Balcerzana, która mieści się w pierwszym z wymienionych wymiarów. I chociażby z tego powodu niewątpliwie zasługuje ona na uwagę. Uczony stawia tezę, że zagadnienia związane z filozoficzną teorią poznania można odnieść zarówno do poznawczego, jak i eksploracyjnego wymiaru komunikacji przekładowej oraz podejmuje próbę zdefiniowania przekładoznawstwa jako dziedziny, która nie tylko bada tekst przekładu jako przedmiot, ale traktuje go jako narzędzie poznania, a sam akt przekładu – jako metodę poznania, swoistą formę badania języka, literatury i kultury. Wartość koncepcji polega na oryginalnej perspektywie teoretycznej; badacz twierdzi przy tym, że jego „propozycja nie jest polemiczna względem znanych rozwiązań wcześniejszych” [Balcerzan 2022: 11]. Aby właściwie ją ocenić, trzeba zapewne pamiętać o kontekście jej ogłoszenia i tradycjach polskich badań przekładoznawczych (do niedawna o silnym rysie literaturoznawczym i tekstologicznym). Sam Edward Balcerzan, przyznający w wywiadzie z Ewą Rajewską-Olejarczyk, że jest „człowiekiem strukturalnym” [Balcerzan 2025], wykorzystuje w pracy pojęcia i narzędzia strukturalizmu. A ten nurt – mimo swej historycznej doniosłości – nie jest już ani dominującym, ani, śmiałbym twierdzić, wystarczającym podejściem we współczesnym przekładoznawstwie.

Uczony opisuje tłumaczenie jako „jedną z odmian werbalnej komunikacji tekstowej” [Balcerzan 2022: 9]. O jej dynamice decydują, według

niego, dwie role: tłumacza i przekładoznawcy, których działania mają, jak stwierdza, „cel poznawczy i rozpoznawczy” [Balcerzan 2022: 9]. Ten pierwszy dotyczy istoty komunikacji przekładowej (m.in. zagadnienia przekładowości), ten drugi związany jest z warunkami i formą konkretnego aktu komunikacji. Próba uporządkowania czynności podmiotów komunikacji przekładowej jest w praktyce, w rozumieniu Balcerzana, projektem epistemologii przekładu.

Badacz definiuje przekład jako „międzyjęzykową reedycję gotowego tekstu. Reedycję, wznowienie, powtórne skierowanie innojęzycznego tekstu do odbiorcy posługującego się językiem tłumacza” [Balcerzan 2022: 11], która, na co zwraca uwagę uczony, w naturalny sposób zakłada konieczność zmian (reedycja w obrębie języka wyjściowego taką możliwość dopuszcza). Każdy tekst poddany takiemu procesowi staje się, jego zdaniem, dokumentem i jednocześnie zadaniem poznawczym. Epistemologia przekładu pokrywa się tu z epistemologią dokumentalistów – tłumacz poznaje tekst oryginału poprzez pracę nad nim.

Takie podejście do przekładu w oczywisty sposób jest konsekwencją myślenia o tekście w kategoriach nie tylko czysto strukturalnych, ale wręcz, chciałoby się powiedzieć, „wydawniczych”, jako obiektu zakończonego – „od okładki do okładki” – jak zresztą definiuje badacz wyróżniony przez siebie dalej „przekład całościowy”. Zauważyć należy, że współczesne słowniki (SJP – *Słownik języka polskiego PWN*, sjp.pwn.pl; *Wielki słownik języka polskiego PAN*, wsjp.pl; *Dobry słownik języka polskiego*, DobrySloownik.pl) definiują pojęcie „edycja” jako proces lub produkt (podobnie jak tłumaczenie/przekład); pierwsze znaczenie obejmuje wprowadzanie zmian i poprawek, jest to więc całość przygotowań tekstu do druku lub też – w drugim znaczeniu – ogłoszenie czegoś drukiem lub elektronicznie, wydanie. To zatem przekaz odpowiednio przygotowanego tekstu lub zespołu tekstów, zrealizowany w określonym czasie, miejscu i formie graficznej, przy wykorzystaniu technik drukarskich. Natomiast „reedycja” to „ponowne opublikowanie, ponowne wydanie, wznowienie jakiejś publikacji – np. książki”. Dlatego określenie „międzyjęzykowa reedycja oryginału”, użyte przez Balcerzana do zdefiniowania tekstu przekładu, wydaje się zdecydowanie nieprecyzyjne. Co ważniejsze, określa tekst przekładu z punktu widzenia oryginału, wyraźnie faworyzując ten drugi. Jeśli mówi się o przekładzie jako o „powtórny skierowaniu innojęzycznego tekstu do odbiorcy posługującego się językiem tłumacza”, to czy oryginał miałby być „skierowaniem pierwotnym innojęzycznego tekstu

do odbiorcy posługującego się językiem autora”¹² Może w wypadku serii przekładowej można by ewentualnie powiedzieć o powtórnym skierowaniu tekstu wyjściowego do odbiorcy finalnego w ramach nowego przekładu. Z tego samego powodu pojęcie „wznowienie” (termin z obszaru wydawniczego) też nie wydaje się właściwy¹³. Można je, oczywiście, potraktować metaforycznie, ale czy taka była intencja Autora?

Od dawna powszechnie przyjmuje się, że byt, który powstaje w złożonych procesach tłumaczeniowych, ma całkowicie odmienną od tekstu oryginalnego egzystencję w nowych warunkach językowo-kulturowych. Niemniej – i to właśnie jest składowa istoty przekładowości – reprezentatywny w stosunku do oryginału charakter przekładu (pojęcie reprezentatywności wprowadzone zostało przez A. Fiodorowa [Fedorov 1953]) pozwala odbiorcy na utożsamienie tekstu przekładu z tekstem wyjściowym, na traktowanie go jako „oryginalny”¹⁴. To zresztą podstawowy paradoks ontologiczny przekładu, wynikający z jego mimetycznej (naśladowczej) natury. Występuje on także w innych obszarach mimetycznej działalności człowieka (np. malarstwo), charakteryzując wytwory naśladowcze – jak na znanym płótnie Magritte’a *Zdradliwość obrazów* z towarzyszącym fajce podpisem „To nie jest fajka”. Wydaje się zatem, i to szczególnie istotne, że oryginał nie może z założenia być „wznowiony” w kulturze docelowej, bo nie byłby już oryginałem; może być w niej za to właśnie reprezentowany, przedstawiany przez przekład (reprezentacja, przedstawienie to zresztą częste w języku polskim synonimy „naśladowania”¹⁵). Swoisty tożsamościowy „skróć ontologiczny”, jakim jest twierdzenie „tekst przekładu to oryginał” lub „przekład = oryginał” to istotny błąd logiczny w potocznym myśleniu o tej relacji. Podobnie

¹² Otwartym pozostaje pytanie, czy w tak przeformułowanym pytaniu Autor użyłby danego przymiotnika.

¹³ Nie wiem, czy mogę tak daleko posunąć się w spekulacjach, ale te terminy nasuwają skojarzenie z angielskim pojęciem *re-writing* (prze-pisywania), użytym jednak w całkowicie sobie obcym kontekście.

¹⁴ Pojęcie reprezentacji z czasem nabrało też innych znaczeń w kontekście badań kulturowych i postkolonialnych, gdzie tłumaczenie jest rozumiane jako jedna z podstawowych praktyk, za pomocą których każda grupa kulturowa konstruuje reprezentacje innej [Baker 2006/2018].

¹⁵ Odsyłam tu do prac R. Nycza [Nycz 1986] i M.P. Markowskiego [Markowski 2006] na temat *mimesis* i reprezentacji oraz do monografii D. Urbanek [Urbanek 2004; 2011], w których przedstawiono poglądy na teorię i praktykę przekładu w świetle filozoficznych pojęć Tożsamości, Podobieństwa i Różnicy oraz dialektyczny charakter przekładu jako procesu i rezultatu.

zresztą jak częste przekonanie (szczególnie młodych tłumaczy czy adeptów przekładoznawstwa), że z tekstem oryginalnym „coś” się w przekładzie dzieje (podlega np. zubożeniu, skróceniu, czy odwrotnie – amplifikacji). Otóż z tekstem oryginału nic się w tłumaczeniu nie dzieje, należy on bowiem niezmiennie do języka i kultury wyjściowej – możemy natomiast obserwować naturalne różnice strukturalno-semantyczne między tekstem przekładu a tekstem wyjściowym, wynikające z obligatoryjnie lub twórczo zastosowanych przez tłumacza zabiegów tłumaczeniowych (będących rezultatem przyjętej przez niego strategii procedur, metod i konkretnych technik). To tekst przekładu w stosunku do oryginału może być krótszy, rozszerzony, uboższy stylistycznie itp.

Jednoznacznie ujmuje to w opisie „domniemanego przekładu” Gideon Toury [2000], który formułuje – obok postulatu istnienia tekstu źródłowego i postulatu przeniesienia jego pewnych właściwości na tekst przekładu – także założenie, że tekst będący przekładem implikuje istnienie pewnych wyjaśnialnych zależności, łączących domniemany przekład ze źródłem; są one funkcją tego, co wspólne obu tekstom i co, zakładamy, zostało przeniesione przez granice kulturowo-semiotyczną i językową oraz zapewnia zjawisko ekwiwalencji przekładowej.

Wracając do głównego nurtu rozważań, należy stwierdzić, że definicja przekładu przyjęta przez E. Balcerzana utrzymuje tożsamościowe rozumienie tekstu przekładu jako wtórnego i w pełni zależnego od oryginału. W ujęciu uczonego tłumaczenie jest twórczym wykonaniem istniejącego już dzieła – wśród innych jego „egzystencji drugorzędnych”, jak inscenizacja, ekranizacja czy interpretacja krytyczna [Balcerzan 2022: 8]. Badacz jednak nie wyjaśnia, czy i co ewentualnie odróżnia wykonanie translatorskie od pozostałych aktów mimetycznych. Co więcej, Balcerzan traktuje teksty oryginału i przekładu w duchu formalnej tekstologii jako struktury autonomiczne, stanowiące integralną, zamkniętą całość. Nie wspomina nawet, i nie odnosi się w żaden sposób do postulatów tekstologii pragmatycznej, rozumiejącej tekst jako produkt „działania komunikacyjnego”, funkcjonujący i nabierający sensu w ramach procesu nadawania i odbioru – por. np. Schiffrin 1994; Bartmiński, Bartmińska-Niebrzegowska 2009. Oznacza to marginalizację tych aspektów, które współcześnie uchodzą za konieczne do pełnego zrozumienia praktyk przekładowych.

Nie mogą takiego stanowiska uznać za aktualne także z punktu widzenia literaturoznawstwa. Od drugiej połowy XX w. tekst literacki traktowany jest bowiem raczej jako komunikat *in potentia*, obliczony na

nieskończone odczytania, także w aktach „indywidualnej” lektury (por. np. Dobrzyńska 2001). Tekst literacki to dzieło otwarte, poprzez niemożność „domknięcia” kontekstu doświadczające na każdym kroku „różnienia się z samym sobą”, co powoduje przy lekturze powstawanie coraz to nowych bytów, różnych i niezależnych już od niego. To koncepcja oparta m.in. na pracach *Dzieło otwarte* (*Opera aperta*, 1962) i *Lector in fabula* (1979) U. Eco, w których opisuje on przedmiot artystyczny (w tym dzieło literackie), przekazujący pewien model rzeczywistości, jako semantycznie poliwalentny (zależny od autora i odbiorcy), a także koncepcji lektury R. Barthes’a (1959; 1970), zakładającej brak autonomiczności tekstu, zanurzonego w nieograniczonym kontekście, „różnicę tekstu” – „różnienie się tekstu z samym sobą” przy kolejnych lekturach czy „paradoks czytelnika”, który nie tyle deszyfruje sensy, ile je tworzy, stając się sceną lektury, a nie tylko jej podmiotem.

Jeśli mamy rozumieć przekład tekstu literackiego jako przedmiot poznawczy, to jest on nie tylko przeniesieniem sensu oraz innych cech tekstu wyjściowego, ale jego przekształceniem epistemicznym, co oznacza, że może wytwarzać i modyfikować wiedzę odbiorców oraz zmieniać kategorie poznawcze w kulturze docelowej (np. przeobrażać kanon literacki, wprowadzać nowe pojęcia naukowe). Oczywiście, sprawczość pierwotna leży po stronie tłumacza, który powoduje, że powstaje tłumaczenie (*vide* „patronage”), i że zostaje ono wprowadzone w obieg czytelniczy. Przekład tekstu wyjściowego w nowym otoczeniu językowo-kulturowym może mieć nowe funkcje, odmienną recepcję i może oddziaływać na lokalne dyskursy – to wszystko są działania epistemiczne, potencjalnie zmieniające epistemiczne mapy kultury. Dobrze wiemy, że przekłady fundamentalnych tekstów (np. religijnych, naukowych) bywały czynnikiem transformacji języka i sposobów poznawania.

Edward Balcerzan nie rozwija też szerzej zasadniczego dla podejścia tekstocentrycznego pojęcia przekładowości. Wspomina jedynie, że nie wszystkie definicje przekładu da się zaakceptować (jak np. chybiłą według niego teorię przekładu jako metatekstu czy jako interpretacji oryginału), nie uznaje też popularnego swego czasu łączenia definicji przekładu z „receptą na dobry przekład” w ramach opisów zasad ekwiwalencji. Przypomnieć należy, że wspomniane tu pragmatyczne „otwarcie” tekstu przekładu w latach 90. XX w. zmieniło spojrzenie na pojęcie wtórności i oryginalności w myśli przekładoznawczej, a studia nad zjawiskiem intertekstualności oraz użycie baz tekstowych pozwoliły na szeroką skalę

przewodzić badania nad uniwersaliami przekładowymi, stanowiącymi element przekładowości właśnie.

Ze względu na przyjętą przez uczonego perspektywę badawczą, w artykule niewiele miejsca zajmują też figury tłumacza i przekładoznawcy (nie wspominając już o odbiorcy przekładu) jako podmiotów epistemicznych – z ich emocjami, wartościami, kontekstem społecznym czy biograficznym. Balcerzan mówi, co prawda, o tym, że aktywność tłumacza może być rozumiana jako swoiste studium poznania przez działanie, tłumacz łączy tu aktywności poznawcze (rozumienie) i praktyczne (doskonalenie warsztatu, nabywanie określonych kompetencji). Wskazuje też powtarzalność ścieżek poznania tłumacza i badacza – ten pierwszy odtwarza bowiem hipotetyczną drogę autora, rekonstruuje zamysł oryginału, ten drugi powtarza z kolei tę ścieżkę, a także drogę tłumacza, tworząc, z mojego punktu widzenia, metaanalityczny ogląd całego procesu. Ale to w zasadzie wszystko, gdyż perspektywa strukturalna uniemożliwia uczonemu głębszą analizę tych zagadnień. A przecież epistemologia wewnętrzna powinna skupiać się na podmiocie poznającym, analizie jego wewnętrznych procesów poznawczych oraz racjonalnych, logicznych lub intuicyjnych i emocjonalnych stanów umysłu, prowadzących do poznania.

Trzon pracy, zgodnie z założeniem, że punktem wyjścia jest tu tekst jako artefakt komunikacyjny i epistemiczny, stanowi propozycja typologii „konstelacji tekstowych struktur”. W ramach tej typologii można wyodrębnić różnorodne postaci tekstów funkcjonujących w obiegu translacyjnym i translatologicznym oraz wyróżnić siedem ich kategorii, „ułożonych w kolejności odpowiadającej procesom nadawczo-odbiorczym” [Balcerzan 2022: 11-14]. Są to: 1) obcojęzyczne oryginały lub obcojęzyczne przekłady, 2) przekłady mentalne (parateksty), 3) przekłady całościowe, 4) przekłady fragmentaryczne, 5) struktury przekładopodobne (hybrydy), 6) refleksje przekładoznawcze, 7) przekładoznawcze fantazje.

Wyraźnie dostrzec można tu trzy strukturalne warstwy tekstów, które stanowić mogą przedmiot poznania tłumacza i badacza:

1. Warstwa „produkcyjna” – stanowią ją tekst wyjściowy, przekład mentalny, przekład całościowy;
2. Warstwa recepcyjna – to przekład fragmentaryczny oraz struktury przekładopodobne;
3. Warstwa refleksyjna – z refleksjami i fantazjami przekładoznawczymi.

Proponowana klasyfikacja, w mojej ocenie, jest statyczna, a wyróżnione typy tekstów niekoniecznie odpowiadają kolejności procesów nadawczo-odbiorczych, które nie odbywają się w przekładzie liniowo, ale, jak wskazują badania kognitywne [np. Hejwowski 2004], raczej po spirali. Nie jest też przy tym ani jednoznaczna, ani spójna pod względem kryteriów podziału. Typologia tekstów zaproponowana przez Edwarda Balcerzana mogłaby zyskać na dynamizmie, nie tracąc systemowości i hierarchiczności, jeśli jej Autor wykorzystałby dodatkowo inne niż tylko strukturalne rozwiązania. Mam tu na myśli nowsze niż strukturalne, ale także już dziś klasyczne pojęcie polisystemu literackiego I. Evena-Zohara [1978; 1990], wywodzące się przecież z myśli formalistów rosyjskich i czeskich strukturalistów, oraz intertekstualny aparat pojęciowy [np. Genette 1982], od dawna świetnie zaadaptowany na potrzeby przekładoznawstwa [m.in. Pym 2014; Urbanek 2004; 2011]. Jeśli przyjmujemy perspektywę epistemiczną wobec przekładu, to, jak już powiedziano, należy mieć na uwadze, że wpływa on na układ relacji między tekstami w systemie docelowym i może zmieniać strukturę wiedzy kulturowej poprzez rekonfigurację intertekstualnych odniesień. Oba proponowane dodatkowe narzędzia analizy są już nienowe (z czego zdaję sobie dobrze sprawę), ale bardzo znaczące dla tekstologicznego podejścia do przekładu i dają możliwość prześledzenia takich zmian. W ujęciu Even-Zohara przekład jest instrumentem reorganizującym hierarchię gatunków, stylów i pojęć w kulturze docelowej. W ramach polisystemu literackiego (i, dodajmy, systemów innych typów tekstów) przekłady mogą pełnić funkcję centralną lub peryferyjną, wchodząc w relacje dominacji, innowacji lub marginalizacji, co determinuje ich wpływ epistemiczny. Teoria intertekstualności pozwala natomiast uchwycić złożone relacje tekstów przekładowych z tekstami wcześniejszymi: jawne (cytaty, ekwiwalencje, parafrazy), ukryte (kryptocytaty, wpływy stylistyczne), rekonfiguracyjne (trawestacje, przekształcenia), metadykursywne i symboliczne. Pozwala też zrozumieć, jak przekład jako forma transformacji tekstu wyjściowego rodzi nowe powiązania poznawcze i jak ta rekontekstualizacja wpływa na produkcję wiedzy. Proponuję zatem użycie narzędzi kompatybilnych do czysto strukturalnego podejścia Edwarda Balcerzana. Nie byłyby takimi nowe podejścia do narracji i interpretacji związane z nurtem epistemologicznym.

W dalszej części tekstu przedstawię bardziej szczegółową, krytyczną analizę typologii tekstów Balcerzana i propozycję jej rozwinięcia oraz zdynamizowania poprzez użycie dodatkowych narzędzi analitycznych.

Z powodu ich użycia należałoby też „otworzyć” definicję tekstu przekładu Balcerzana w duchu pragmatycznym.

3. Typologia tekstów przekładowych Edwarda Balcerzana w świetle teorii polisystemu i intertekstualności

Narzędzia analityczne, które stosuję, umożliwią, jak się wydaje, głębsze zrozumienie statusu i funkcji poszczególnych typów tekstów wyróżnionych przez E. Balcerzana. Pozwolą, z jednej strony, na usytuowanie ich w obrębie dominujących lub peryferyjnych praktyk przekładu literackiego (np. przekład klasyki jako praktyka centralna, trawestacja jako praktyka peryferyjna), a z drugiej – na określenie ich intertekstualnych zależności (czyli sposobu, w jaki tekst przekładu odnosi się do innych tekstów).

Dalej proponuję analizę wyróżnionych przez E. Balcerzana tekstów, które stanowią przedmiot poznania tłumacza i badacza przekładu.

I. Obcojęzyczne oryginały lub obcojęzyczne przekłady

Balcerzan słusznie zaznacza, że „oryginał” to kategoria funkcjonalna, sytuacyjna, ponieważ „żaden tekst w swym macierzystym obiegu nie jest «oryginałem», a staje się nim jako obiekt dokonanej, międzyjęzykowej transllokacji” [Balcerzan 2022: 11]. Nie mogę jednak zgodzić się z jego uwagą, że terminy „tekst wyjściowy” i „tekst źródłowy” (choć zapożyczone) nie przyjęły się w polskich badaniach nad przekładem i nie są powszechnie używane. Rozszerzając charakterystykę tej kategorii, należy dodać, że teksty oryginalne pełnić mogą różne role w różnych systemach literackich, nie zawsze zgodnie z założeniem, że w systemie źródłowym zajmują pozycję centralną; np. tekst peryferyjny w systemie źródłowym może stać się jako przekład tekstem centralnym w docelowym (przypadek prozy Whartona w literaturze amerykańskiej i w polskim systemie przekładowo-literackim w latach 90. XX w.). Należy też pamiętać, że to, co uważamy za tekst oryginału, może być przekładem innego przekładu (tzw. translacja „z drugiej ręki”). Intertekstualność jest tu implikowana.

II. Przekłady mentalne (parateksty)

Rozumiane są one przez Balcerzana jako wewnętrzne wersje tłumaczeń „w głowie tłumacza”, i jako zjawisko autokomunikacyjne często bywają czynnością „mimowiedną, niesterowaną i pozbawioną jasnych zamierzeń

tekstotwórczych” [Balcerzan 2022: 11-12]. Jest to zatem wewnętrzny, nieuświadomiony wpływ, który jako warstwa ukryta zajmować będzie peryferie w systemie literackim. Z tego też powodu można go uważać za dobry przykład interioryzacji intertekstualnej: odnosi się do przyswajania obcego tekstu jako formy podskórnej intertekstualności. W polisystemie odpowiada przesunięciu norm, asymilacji stylu i wpływowi translacyjnemu na twórczość rodzimą jako inspirowaną.

Według Balcerzana kontrolowane, nastawione epistemologicznie procesy mentalne [por. Tokarz 2018] inicjują natomiast co najmniej trzy różne struktury przekładów. Są to:

III. Przekłady całościowe

Stanowią one, zdaniem uczonego, główny przedmiot literackich studiów przekładoznawczych. Termin wskazuje, że odpowiadają one konstrukcyjnemu i objętościowo swym obcojęzycznym pierwowzorom. Są do nich „całość do całości – podobne, ekwiwalentne względem nich i symetryczne” [Balcerzan 2022: 12]. Badacz słusznie pokazuje, że ich kompletność jest względna, zależna od reprezentowanych w nich wartości i kompetencji tłumacza. Zauważmy, że intertekstualność jednak ma tu charakter jawny i paralelny. Należy dodać, że przekłady całościowe pojawiają się częściej w okresach silnych kontaktów kulturowych, w fazie otwartości systemu docelowego, i zazwyczaj stanowią wtedy jego centrum, będąc też modelotwórczym potencjałem. Z tego też powodu może warto rozróżnić tłumaczenia całościowe, innowacyjne (wprowadzające nowy model literacki) i konserwatywne (utrwalające dotychczasowe normy literackie) – por. pojęcie „tłumaczy-nowatorów” i „tłumaczy-ambasadorów” [Jarniewicz 2002].

IV. Przekłady fragmentaryczne

Ten typ, wyróżniony na zasadzie opozycji do przekładów całościowych, to według Balcerzana „wszelkiego rodzaju fragmenty tekstów obcojęzycznych, cytaty i kryptocytaty z dzieł filozoficznych, literackich, paraliterackich, paranaukowych, naukowych, prawniczych, politycznych (...), które znalazły się w polszczyźnie kiedyś przez kogoś przetłumaczone” [Balcerzan 2022: 12-13]. Badacz uważa, że „jako jeden ze składników komunikacji przekładowej okazują się one zjawiskiem nagminnym i aktywnym bodaj w życiu wszystkich członków cywilizowanych wspólnot współczesności” [Balcerzan 2022: 12] i, w jego przekonaniu, na tego typu

tłumaczenia nastawione są „translatologie językoznawcze”. Gdyby chodziło tu tylko o fragmenty literackie, można by się z takim stwierdzeniem zgodzić, ale nie przy tak szeroko zakreślonych granicach przekładu fragmentarycznego. Przekłady tego typu stanowią natomiast kategorię istotną w perspektywie intertekstualnej, jako cytaty, kryptocytaty, tłumaczenia ukryte i rozproszone. W ramach polisystemu literackiego: to sposób przemycania nowości lub utrwalania stereotypów. Fragmenty takie mogą pełnić funkcję przekazań norm estetycznych, nie zawsze jawnie. Balcerzan nie klasyfikuje intencji fragmentaryzacji (np. estetyczna, ideologiczna, cenzuralna itp.), co może być ważne przy analizie dynamiki systemu.

V. Struktury przekładopodobne

Rozumiane jako hybrydy, zespalają fragmenty autorskie z fragmentami przekładu i mogą mieć niekiedy wydźwięk polemiczny lub zgoła prześmiewczy. To celne ujęcie zjawisk takich jak trawestacja, pastisz, parodia, adaptacje polemiczne czy rewizje kulturowe – mieszczą się pomiędzy tłumaczeniem a reinterpretacją, stąd ich rekonfiguracyjny charakter cech intertekstualnych. W ramach polisystemu są szczególnie aktywne przy ekspansji modelu kulturowego (np. adaptacje burleskowe mogą służyć przyswojeniu klasyki przez system peryferyjny), choć zazwyczaj zajmują peryferie lub tworzą wręcz systemy alternatywne. Proponuję, by w opisie uwzględnić również, czy dana hybryda konkuruje z tekstem oryginału, czy raczej go wspiera/interpretuje.

VI. Refleksje przekładoznawcze

Rozumiane są przez Balcerzana bardzo szeroko, za sprawą deklaracji, że przekładoznawstwo to według niego „mniej lub bardziej uporządkowany, mniej lub bardziej chaotyczny zbiór wypowiedzi na temat rozmaitych stanów i aspektów tłumaczenia, mając na uwadze wyłącznie ich treść, a nie miejsce pochodzenia” [Balcerzan 2022: 13]. Stwierdzenie to zdumiewa, ponieważ od wielu lat polscy badacze przekładu starają się o wyróżnienie przekładoznawstwa jako samodzielnej, odrębnej od literaturoznawstwa i językoznawstwa dyscypliny. Dlatego zdecydowanie opowiadam się tu za podziałem na refleksje naukowe i nienaukowe. W tym pierwszym podtypie wyróżnić należałoby zapewne teksty normatywne (formujące normy translacji), teksty rewizjonistyczne (podważające normy, np. manifesty), teksty krytyczne lub analityczne (np. artykuły analityczne, recenzje przekładów,

teksty-autokomentarze tłumaczy). Niezależnie jednak od swojego zróżnicowania, refleksje przekładoznawcze stanowią centrum metadyskursu.

VII. Przekładoznawcze fantazje

To grupa metaforycznych narracji o przekładzie, które według Balcerzana są „generowane przez bezkrytycznie dosłownie traktowane metafory, głównie hiperbole, których nie da się ani obalić, ani udowodnić ich funkcjonowania w strukturach tekstowych” [Balcerzan 2022: 13], np. obraz tłumacza-kanibala czy tłumacza-widmo. To niewątpliwie kategoria ironiczna, lecz z mojego punktu widzenia trafna, wynikająca z częstego dziś emocjonalnego i mitopoetyckiego myślenia o przekładzie. W polisystemie może odpowiadać narracjom ideologizującym. Proponuję wyodrębnienie podtypów tej kategorii: np. metafory egzystencjalne, biologiczne, mistyczne, kolonialne – jako osobne sposoby rozumienia tłumacza i tekstu. Jeśli zastosować podział refleksji przekładoznawczych na naukowe i nienaukowe, to przekładoznawcze fantazje znalazłyby się zapewne na granicy pomiędzy nimi.

Proponowane przeze mnie uzupełnienia rozszerzają model Edwarda Balcerzana oraz czynią go otwartym i bardziej operacyjnym w kontekście badań systemowych i kulturowych, a także w analizie konkretnych przypadków translacyjnych. Rozszerzona typologia umożliwi śledzenie trajektorii tekstów przekładów w czasie – ich możliwe przesunięcia z peryferii do centrum (np. trawestacja stająca się kanoniczną) lub odwrotnie (klasyczne tłumaczenia wypierane przez nowoczesne parafrazy). Pozwala też analizować, jak rodzaj intertekstualności (np. kryptocytat czy trawestacja) wpływa na sposób recepcji danego tekstu. Pokazuje także, że nawet najbardziej marginalne formy tłumaczenia – jak przekłady mentalne czy przekładopodobne hybrydy – uczestniczą w formowaniu literackiej świadomości kultury docelowej. Wskazuje, że każdy akt przekładu jest również aktem intertekstualnym – zależnym od pozycji tekstu w systemie, a także od jego relacji z tradycją i normami literackimi.

Ponieważ E. Balcerzan ogranicza się w swojej typologii do obszaru przekładu literackiego, a kwestia przekładu jako przedmiotu i tłumaczenia jako procesu poznania dotyczy przecież wszelkiego rodzaju tłumaczeń (co widać np. w kategorii przekładu fragmentarycznego), pokuszę się też, by bardziej szczegółowo opisać, korzystając z tych samych narzędzi, typy innych niż literackie potencjalnych tekstów wyjściowych (w rozumieniu

Balcerzana „oryginałów”). Także dla każdego z nich wskazać można zarówno miejsce w polisystemie tekstów, typ potencjalnie występujących w nim relacji intertekstualnych, jak i dominującą funkcję oraz implikację, jakie te czynniki wywołują dla przekładu. Poniżej opisuję kilka przykładowych typów potencjalnych tekstów wyjściowych, wyróżnionych na podstawie zasad tradycyjnej tekstologii połączonych z rozszerzoną koncepcją polisystemu – przy czym nie są one we wszystkich wypadkach rozłączne, a lista jest otwarta.

1. Tekst literacki kanoniczny – ugruntowany w tradycji literackiej, rozpoznawalny kulturowo, często kultowy (Shakespeare, *Hamlet*; Proust, *W poszukiwaniu straconego czasu*; Joyce, *Ulisses*); funkcje – estetyczna, symboliczna; gęsta sieć odniesień intertekstualnych (aluzje, cytaty, parodia); zajmuje centralne miejsce w polisystemie literackim (rdzeń literatury); implikacje przekładowe – wymaga głębszego niż w wypadku innych tekstów rozpoznania odniesień kulturowych, stylu epoki, stylu autorskiego, tłumacz jawi się tu jako hermeneuta;

2. Tekst literacki peryferyjny – należy do marginesu systemu, często to tekst lokalny lub niszowy; debiuty, dzieła spoza głównego nurtu (literatury afrykańskie w językach lokalnych, polska proza queerowa, współczesna literatura romska); funkcje – narracyjna, czasem dokumentalna; dominuje interkontekst; tekst zajmuje peryferie polisystemu literackiego; implikacje przekładowe – przekład adaptacyjny (adaptacja kulturowa), uwzględniający lokalność języka (idiomów) i potrzebę translokacji kulturowej lub przeciwnie: silna tendencja do egzotyzacji (w zależności od czasu powstania przekładu i norm przekładu w systemie docelowym) – przekład „wprowadzający” tekst do nowego systemu;

3. Ustandaryzowany tekst specjalistyczny – tekst naukowy, techniczny, prawny itp. zgodny z normami gatunku (umowy handlowe, instrukcje obsługi, protokoły kliniczne, normy ISO); funkcje – informacyjna, poznawcza, precyzyjna; cechuje go zazwyczaj niska intertekstualność (dominacja intertekstów typologicznych, np. terminologia); znajduje się w centrum systemu wiedzy (poza polisystemem literackim); implikacje przekładowe – przekład funkcjonalny, zgodny z normami odbiorcy (np. ISO) i normami dziedzinowymi. Co istotne – specjalizacja tekstu nie eliminuje potencjalnych głębszych warstw interpretacyjnych – nawet tego typu teksty mogą zawierać metafory, idiomy lub wymagają znajomości konwencji epistemicznych danego środowiska, jeśli są zakorzenione w dyskursie kulturowym (np. bioetyka, filozofia nauki);

4. Tekst specjalistyczny z elementami kreatywnymi – esej naukowy, artykuł w czasopiśmie popularnonaukowym, książka popularyzatorska (Harari, *Sapiens*), który zawiera zabiegi stylistyczne; funkcja informacyjno-estetyczna; cechuje go umiarkowana intertekstualność (np. metafory naukowe, odniesienia kulturowe); zajmuje miejsce między systemami literackim a poznawczym; implikacje przekładowe – przekład hybrydowy wymaga równowagi między precyzją (klarownością terminologiczną) a stylem autorskim, selektywne ekwiwalencje kulturowe;

5. Tekst intermedialny/multimedialny – tekst w kontekście wizualnym lub performatywnym powiązany z innymi mediami (np. libretto, gra komputerowa, napisy filmowe); funkcje – mieszana, pragmatyczno-estetyczna; charakteryzuje go intersemiotyczność i intertekstualność (wizualno-werbalna); znajduje się na styku systemów literatura / popkultura / media; implikacje przekładowe – przekład multimedialny, adaptacyjny, zintegrowany z innymi kanałami komunikacji, tłumacz musi brać pod uwagę ograniczenia (czas, miejsce, medium), kontekst wizualny, synchronizację i rejestr;

6. Tekst autotematyczny/metatekstowy – ma charakter autorefleksyjny (esej literacki, teoria, komentarz, refleksja nad językiem, sztuką, teorią, np. eseje Barthes’a [*Mitologie*], Ricoeura [*On Translation*], posłowania do własnych tłumaczeń S. Barańczaka, C. Miłosza); funkcja – poznawczo-krytyczna; często występuje silna intertekstualność (cytaty, dialog z innymi tekstami); centrum refleksji systemowej; implikacje przekładowe – przekład analityczny, wymagający precyzyjnego oddania referencji i stylu autorskiego, wysoka odpowiedzialność epistemiczna tłumacza ze względu na przekład argumentacji, subtelnej ironii, teorii w praktyce;

7. Tekst interkulturowy/postkolonialny – tekst reprezentujący „Innego” – inne formy wiedzy, kultury – hybrydowy język, idiomy kulturowe (np. literatura postkolonialna, etnoteksty – Salman Rushdie, *Dzieci północy*, Chimamanda Ngozi Adichie, *Amerykaana*, teksty latynoamerykańskie z elementami Spanglish); funkcje – tożsamościowa, afirmatywna; cechuje go intertekstualność heterogeniczna: cytaty, języki obce, style mówione; pozycja równoległa wobec głównego systemu; implikacje przekładowe – przekład etyczny i często upolityczniony – wymaga świadomości asymetrii kulturowej, konieczność zachowania różnorodności językowej), eksponowania „Inności”, nieneutralizowania kodów kulturowych.

Kończąc rozważania, chcę z całą mocą podkreślić, że całościowy projekt współczesnej epistemologii przekładu wymaga dziś szerokiego dialogu między różnymi szkołami badań nad przekładem, teorią poznania, etyką

oraz studiami nad podmiotowością – a także zdecydowanej otwartości na kategorii kulturowe, ideologiczne i afektywne. Artykuł Edwarda Balcerzana, choć wartościowy jako głos tradycji, nie spełnia w pełni, w moim przekonaniu, tego postulatu, inspiruje jednak do głębszego namysłu nad przekładem jako zjawiskiem poznawczym. Stąd moja propozycja zmodyfikowanej typologii tekstów – przedmiotów poznania, z którymi tłumacz i badacz przekładu mogą zetknąć się na swej drodze. Rozważania o kompetencjach poznawczych podmiotów poznających w przekładzie przedstawię już w innym miejscu.

Bibliografia

- Alves, F., Jakobsen, A., red. (2021), *The Routledge Handbook of Translation and Cognition*, Routledge, London.
- Bachmann-Medick, D. (2006/2016), *Cultural Turns. Nowe kierunki w naukach o kulturze*, Oficyna Naukowa, Warszawa.
- Baker, M. (2006/2018), *Translation and Conflict: A Narrative Account*, Routledge, London–New York.
- Balcerzan, E. (2022), „Epistemologia przekładu”, *Przekładaniec*. 45: 7-18 (prze-druk w: Balcerzan, E. (2025), *Innymi słowami. Umiejętności tłumacza. Wybór prac*, red. Ewa Rajewska, Wydawnictwo UJ, Kraków).
- Bartmiński, J., Bartmińska-Niebrzegowska, S. (2009), *Tekstologia*, PWN, Warszawa.
- Basalamah, S. (2019), „Towards a Philosophy of Translation”, [w:] J. Piers Rawling, Philip Wilson, *The Routledge Handbook of Translation and Philosophy*, Routledge, London.
- Basalamah, S. (2023), „Philosophical Approaches”, [w:] Reine Meylaerts, Kobus Marais, red., *The Routledge Handbook of Translation Theory and Concepts*, Routledge, London.
- Bennett, K. (2024), „Epistemic Translation: Towards an Ecology of Knowledges”, *Perspectives: Studies of Translation Theory and Practice*. 34(1): 16-31. <https://doi.org/10.1080/0907676X.2023.2294123>.
- Blumczynski, P. (2016), *Ubiquitous Translation*, Routledge, London.
- Blumczynski, P. (2023), *Experiencing Translationality. Material and Metaphorical Journeys*, Routledge, London.
- Blumczynski, P., Hassani, G. (2019), „Towards a Meta-Theoretical Model for Translation”, *Target*. 31(3): 328-351. <https://doi.org/10.1075/target.17031.blu>.

- Bukowski, P., Heydel, M., red. (2009), *Współczesne teorie przekładu. Antologia*, Znak, Kraków.
- Chesterman, A. (2001), „Proposal for a Hieronymic Oath”, *The Translator*. 7: 139-154. <https://doi.org/10.1080/13556509.2001.10799097>.
- Chesterman, A. (2018), „Translation Ethics”, [w:] Lieven D’huylst, Yves Gambier, red. *A History of Modern Translation Knowledge: Sources, Concepts, Effects*, Benjamins Translation Library, no. 142, John Benjamins, Amsterdam.
- Chesterman, A. (2020), „Virtue Ethics in Translation”, [w:] Kaisa Koskinen, Nike K. Pokorn, red. *The Routledge Handbook of Translation and Ethics*, Routledge, London.
- Chesterman, A. (2021), „Translation, Epistemology and Cognition”, [w:] Fabio Alves, Arnt Lykke Jakobsen, red. *The Routledge Handbook of Translation and Cognition*, Routledge, London–New York.
- Dobrzyńska, T. (2001), „Od niespójności do (super)koherencji. Rola metatekstu w utworze literackim”, [w:] Anna Pajdzińska, Ryszard Tokarski, red. *Semantyka tekstu artystycznego*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Even-Zohar, I. (1978), *Papers in Historical Poetics*, Porter Institute for Poetics and Semiotics, Tel Awiv.
- Even-Zohar, I. (1990), „The Position of Translated Literature within the Literary Polysystem”, *Polysystem Studies. Poetics Today*. 11(1): 45-51. <https://www.jstor.org/stable/i303085>.
- Even-Zohar, I. (2005), „Polysystem Theory (Revised)”, *Papers in Culture Research*. 9(1): 38-49. <http://www.tau.ac.il/~itamarez/works/books/EZ-CR-2005.pdf>.
- Fedorov, A. (1953), *Vvedenije v teoriju perevoda*, Izdatelstvo literatury na inostrannykh iazykakh, Moskwa.
- Genette, G. (1982), *Palimpsestes: La littérature au second degré*, Seuil, Paris.
- Halverson, S. (2014), *Reconceptualizing Translation*, Routledge, London.
- Hejwowski, K. (2004), *Kognitywno-komunikacyjna teoria przekładu*, PWN, Warszawa.
- Jarniewicz, J. (2002), „Tłumacz jako twórca kanonu”, [w:] Roman Lewicki, red. *Przekład. Język. Kultura*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.
- Kokkola, S. (2024), „The Invisible Ubiquity of Philosophy in Translation Studies: Towards a Re-articulation of the Discipline’s Relationship with Philosophy”, *Translation Studies*. 17: 216-233. <https://doi.org/10.1080/14781700.2023.2270579>.

- Leal, A., Wilson, P. (2023), „A Tale of Two Disciplines? Philosophy in/on Translation”, *Perspectives*. 31(1): 1-15. <https://doi.org/10.1080/0907676X.2023.2148984>.
- Małczyński, J., Tańczuk, R., red. (2022), „Wprowadzenie”, [w:] *Prace Kulturoznawcze*. 26(2) Cnoty epistemiczne: 9-11. <https://doi.org/10.19195/0860-6668.26.2.1>.
- Marais, K. (2014), *Translation Theory and Development Studies: A Complexity Theory Approach*, Routledge, London.
- Marais, K., Meylaerts, R., red. (2019), *Complexity Thinking in Translation Studies: Methodological Considerations*, Routledge, New York.
- Marais, K., Meylaerts, R., red. (2022), *Exploring the Implications of Complexity Thinking for Translation Studies*, Routledge, New York.
- Marais, K., Meylaerts, R., red. (2023), *The Routledge Handbook of Translation Theory and Concepts*, Routledge, London.
- Markowski, M.P. (2006), „O reprezentacji”, [w:] Michał Paweł Markowski, red. *Kulturowa teoria literatury*, Universitas, Kraków.
- Nycz, R. (1986), „Tezy o mimetyczności”, [w:] Janusz Sławiński, red. *Teoretyczno-literackie tematy i problemy*, Ossolineum, Wrocław.
- Pym, A. (2007), „Philosophy and Translation”, [w:] Piotr Kuhiwczak, Karin Littau, *A Companion to Translation Studies*, Multilingual Matters, Clevedon.
- Pym, A. (2014), *Exploring Translation Theories*, wyd. 2, Routledge, London.
- Rawling, J.P., Wilson, P., red. (2019), *The Routledge Handbook of Translation and Philosophy*, Routledge, London.
- Schiffirin, D. (1994), *Approaches to Discourse*, Blackwell, Oxford.
- Simon, S. (2012), *Cities in Translation: Intersections of Language and Memory*, Routledge, London.
- Sousa Santos de, B. (2016), *The difficult democracy. Una mirada desde la periferia Europea*, Editorial Akal.
- Sousa Santos de, B. (2018), *Constructing the Epistemologies of the South. Antología Esencial*, CLACSO, Buenos Aires.
- Tokarz, B. (2018), „Przygoda estetyczno-mentalna w przekładzie”, *Przekłady Literatury Słowiańskich*. 9(1): 17-36. <https://doi.org/10.31261/PLS.2018.09.01.02>.
- Toury, G. (2000), „Pojęcie «domniemanego przekładu». Zaproszenie do nowej dyskusji”, [w:] Piotr Fast, Katarzyna Jastrzębska-Żemła, red. *Komparatystyka literacka a przekład*, Studia o przekładzie, t. 10, Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice.
- Tymoczko, M. (2007), *Enlarging Translation, Empowering Translators*, St. Jerome, Manchester.

- Tymoczko, M. (2019), „Translation Theory and Philosophy”, [w:] J. Piers Rawling, Philip Wilson, *The Routledge Handbook of Translation and Philosophy*, Routledge, London.
- Urbanek, D. (2004), *Pęknięte lustro. Tendencje w teorii i praktyce przekładu na tle myśli humanistycznej*, Trio, Warszawa.
- Urbanek, D. (2011), *Dialektyka przekładu*, Wydawnictwo IR UW, Warszawa.
- Weissbrod, R. (2009), „Philosophy of Translation Meets Translation Studies”, *Target*. 21(1): 58-73.

STRESZCZENIE

W artykule autorka polemizuje z propozycją wewnętrzną epistemologii przekładu literackiego E. Balcerzana [2022]. Uznaje jego koncepcję, wartościową ze względu na przyjętą oryginalną perspektywę teoretyczną, za niewystarczającą wobec aktualnych kierunków rozwoju przekładoznawstwa. Balcerzan odwołuje się wyłącznie do pojęć i narzędzi strukturalizmu, który nie jest już obecnie podejściem wiodącym. Autorka polemizuje z przyjętą przez uczonego tożsamościową definicją przekładu jako „re-edycji oryginału”, która uniemożliwia rozumienie go jako przekształcenia epistemicznego, oraz proponuje rozszerzenie jego typologii struktur tekstowych przy pomocy, co prawda, klasycznych, ale istotnych dla w pełni uprawnionego podejścia tekstocentrycznego pojęć i narzędzi polisystemu [Even-Zohar 1978; 1990] i narzędzi intertekstualnych [Genette 1982]. Dają one możliwość zdynamizowania typologii E. Balcerzana, która dzięki temu może stać się użyteczna w dydaktyce przekładu.

SŁOWA KLUCZOWE: epistemologia przekładu, poznawcza komunikacja przekładowa, typologia struktur tekstowych, polisystem, intertekstualność

ABSTRACT

The Epistemology of Translation: A Polemic with Edward Balcerzan

This article is a response to E. Balcerzan's [2022] proposal for an internal epistemology of literary translation. While valuable due to its original theoretical perspective, the author simultaneously considers it detached from current trends in translation studies. Balcerzan draws exclusively on the concepts and tools of structuralism, which is currently an insufficient approach. The author disputes the scholar's identitarian definition of

translation as a “re-edition of the original,” which prevents it from being understood as an epistemic transformation. She also proposes expanding his typology of textual structures using the concepts of polysystems [Even-Zohar 1978; 1990] and intertextual tools [Genette 1982].

KEYWORDS: epistemology of translation, epistemic translational communication, typology of textual structures, polysystem, intertextuality